

S Z E M L E

Honfoglalás és nyelvészet

A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY, szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ, VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 266 l.*

Az MTA Östörténeti Bizottsága 1992—1996 között a millecentenárium alkalmából tudományos konferenciasorozatot szervezett. A sorozat egyes ülésszakai a régészet (benne a történeti embertan és állattan), a történeti forráskutatás, a nyelvészet és a néprajz véleményét foglalták össze a magyar honfoglalás eseményeiről. A négy konferencia négy kötetét GYÖRFFY GYÖRGY főszerkesztői tevékenysége kapcsolja össze. Előszavai, szerkesztési elvei, az ülésszakon elhangzott egyes előadásokhoz utólag csatolt rövid, kiegészítő tanulmányai az ő felfogását tükrözik. A kötetek láthatóan a tárgyalt témakörök reprezentatív összefoglalására, irányadó vélemény közvetítésére törekszenek, ugyanakkor egyes esetekben nem térnek ki az egymásnak ellentmondó vélemények közlése elől sem. A régészeti, nyelvészeti és néprajzi kötetek elé illesztett főszerkesztői előszók a történettudomány elsőbbségét fogalmazzák meg a társtudományokkal szemben.

A „Honfoglalás és nyelvészet” kötet bevezetőjében (7—9) GYÖRFFY GYÖRGY a történeti nyelvészetet azért tartja az őstörténetben kiemelkedő jelentőségűnek, mert képes az írott források előtti korokról információkkal szolgálni. Ugyanakkor megállapítja, hogy „Az alábbi [nyelvészeti] előadások csak kis részben tesznek eleget annak, hogy az eredet, az őshaza, a vándorlás és az új otthon nyelvi viszonyait vázolják, avagy az Árpád-kori magyar nyelv állapotáról képet adjanak, arra ugyanis, ami legfőbb célkitűzésünk lehetne: nyelvünk honfoglalás kori szókincsének, szerkezetének és nyelvjárásainak ismertetése — egykorú adatok híján —, inkább csak utalni tudunk, s a korábbi vagy későbbi állapotokból való visszakövetkeztetés csak feltevés marad.” Nos, ha egy nyelvész írt volna bevezetőt a sorozat történelmi kötete elé, ugyanezeket a gondolatokat kellett volna papírra vetnie, csak éppen a nyelvi viszonyok helyett történelmi viszonyokat írva, s nem azon kellett volna keseregnie, hogy nyelvünk honfoglalás kori viszonyai csak a feltevés szintjén tárgyalhatók, hanem azon, hogy egyes történelmi eseményekre „— egykorú adatok híján — inkább csak utalni tudunk, s a korábbi vagy későbbi állapotokból való visszakövetkeztetés csak

* A honfoglalásról sok szemmel sorozat további kötetei: I. Honfoglalás és régészet. Bp., 1994. 311 l., II. A honfoglaláskor írott forrásai. Bp., 1996., IV. Honfoglalás és néprajz. Bp., 1997. 382 l. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY, az egyes kötetek szerkesztői: I. KOVÁCS LÁSZLÓ, II—III. KOVÁCS LÁSZLÓ, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, IV. KOVÁCS LÁSZLÓ, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA.

feltevés marad”. Úgy vélem, nincs mit egymás szemére vetnünk. A szkeptikus bevezető után mostmár nézzük a tanulmányokat.

Az első tanulmány címe: „A nyelvtörténet korszakolásának problémái” (11—7). A tanulmány szerzője, HARMATTA JÁNOS a történelem korszakolásának általános jellegzetességei felől közelít a nyelvek periodizálásának kérdéséhez, majd rátér fő mondanivalójára, a magyar nyelv korszakolásának kutatástörténetére, s végül a ma általánosan elfogadott nézet tárgyalására. Egyetért azzal, hogy a GOMBOCZ-féle *előmagyar kor* terminológiát BÁRCZI bírálatának hatására elhagyták, s először egységesen *ősmagyar kor*-ról kezdtek beszélni, majd később BENKŐ LORÁND nyomán elterjedt a *korai*, illetve *késői ősmagyar kor* elnevezés. Az ősmagyar kort BÁRCZI GÉZA a Kr. e. X. századtól számította a Kr. u. X. század közepéig. Később BENKŐ felső határként a honfoglalást nevezte meg. A finnugor nyelvészek közül HAJDÚ PÉTER az ugor alapnyelv felbomlását mintegy fél évezreddel későbbre helyezte, így az ősmagyar kort csak a Kr. e. V. századtól számította. Utolsó nagy munkájában LIGETI LAJOS elfogadta HAJDÚ PÉTER datálását, és az ősmagyar kornak három, mintegy fél évezredes periódusra való felosztását javasolta. HARMATTA ezt a felosztást azért tartja figyelemre méltónak, mert a LIGETI-féle periódusok egybeesnek a török nyelvtörténet RÓNA-TAS által javasolt periodizációjának egyes elemeivel. Cikke végén HARMATTA röviden összefoglalja, hogy iráni jövevényszavaink egyes csoportjai mely ősmagyar korban kerültek át nyelvünkbe. HARMATTA JÁNOS cikke nagyon fontos szerepet tölt be a könyv elején: meghatározza és datálja azt a nyelvtörténeti közeget, amelyben a kötet további tanulmányai által tárgyalt nyelvi jelenségek és változások lejátszódtak.

A következő tanulmányt GYÖRFFY GYÖRGY írta, címe: „Népek és nyelvek a honfoglalás térségében” (19—24). Benne a szerző arra hívja fel figyelmünket, hogy a steppe övezetében élő népek nagy mozgékonyaságuk miatt, valamint egyoldalú gazdálkodásuk kiegészítéseképpen könnyen és szívesen léptek kapcsolatba a steppei peremnépekkel (pl. az erdőlakó szlávokkal, finnugorokkal). Ezen kapcsolatok folytán pedig gyakran változott a különböző népnemekhez tartozó törzsek, etnikai csoportok összetétele, és ennek következtében nyelve is. Ez a tanulmány nem nyelvészeti jellegű, inkább azt célozza, hogy megismertesse a nyelvészekkel az általuk vizsgált nyelvi jelenségek történelmi hátterét.

Ezután RÉDEI KÁROLY tanulmányát olvashatjuk, „A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között” címmel (25—42). A cikk tömör, tankönyvszerű összefoglalása a finnugrisztika eredményeinek. A szerző kijelöli azt a nyelvi bázist, ahonnan a magyar nyelv fejlődése elindult az ősmagyar kor elején. RÉDEI összefoglalását olvasva megállapítható, hogy a magyar finnugrisztika eredményei szilárdak, és a kiemelkedő kutatók — BERECKZI GÁBOR, HAJDÚ PÉTER, RÉDEI KÁROLY — véleménye között csak kisebb eltérések vannak.

Az eddigi tanulmányok a kötet által tárgyalt téma tágabb bevezetőjének is nevezhetők. Ezután egy kisebb problémát feldolgozó tanulmány következik, KÁLMÁN BÉLA írása „Adalék egy közös nyelvhasználati jelenséghez” címmel (43—7). A cikk azt a nyelvi sajátosságot tárgyalja, hogy a kettős jelző második tagjának mikor *-ú/-ű* és mikor *-s* a képzője (pl. a *rövid hajú hölgy* és a *kiskutyás hölgy*), és ez a jelenség hogyan mutatkozik meg az obi-ugor nyelvekben. A témát KÁLMÁN BÉLA már korábban feldolgozta. (A szerves és szervetlen kapcsolat egyik nyelvi kifejezése az ugor nyelvekben: Urálistikái tanulmányok. Bp., 1983. 193—205.) Figyelmünkre azért érdemes, mert ismét csak rámutat a finnugor nyelvet beszélő emberek szellemi közösségére: a gondolat kifejezése azonos elvek szerint történik, de nem közös eredetű morfológiai elemekkel. Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a finnugor nyelvek birtokos személyjelezése és a determinatív—indeterminatív ragozások körében. Hasonlóan közös gondolati háttérre talált példát BERECKZI GÁBOR finnugor—török és magyar—török viszonylatban (pl. az égtájak elnevezésében). A szellemi közösség ilyen megjelenési formáira a magyarázatot nem a nyelvészet illetékes megadni, ugyanakkor összegyűjtésükkel plasztikusabbá, elképzelhetőbbé válik a nyelvrokonság és a nyelvi kapcsolatok egykori közege.

Ezután a kötetben három összetartozó tanulmány következik. RÓNA-TAS ANDRÁS az ősmagyar kori török nyelvi hatásokat tárgyalja (49—60), H. TÓTH IMRE a szláv (61—9), HARMATTA JÁNOS pedig az iráni nyelvek (71—83) hatását elemzi. A cikkek a magyar nyelv őstörténetének talán legsarkalatosabb kérdéseit taglalják. — RÓNA-TAS ANDRÁS tanulmánya elején a korai török—ősmagyar nyelvi érintkezéssel foglalkozik, amelyről BÁRCZI és LIGETI szerint *hattyú, szó, ló, hód, ír, hajó, homok, nyak, nyár, ér* (ige) és *nyereg* szavunk tanúskodik. Megismétli már 1988-ban publikált véleményét, amely szerint ezek a szavak különböző hangtani és jelentéstani nehézségek miatt nem tekinthetők egységes csoportnak, és nem volt török—magyar érintkezés a magyar mélyhangú $k > \chi$ változás, és a szókezdő török $n- > y-$ változás lezajlása előtt. A török—magyar érintkezés kezdetét RÓNA-TAS a Kr. u. V. századra keltezi. Kutatásai nyomán felhívja a figyelmet arra, hogy a Kárpát-medencébe betelepülő magyarság elszlávosodóban lévő török népelemeket talált új lakóhelyén. Ennek az etnikai csoportnak a nyelvi emléke a magyarban a *terem*, a *báj*, a *bélyeg*, a *bér*, az *ispán*, a *nádorispán* és a *bán* szó. RÓNA-TAS ANDRÁS meghatározása szerint létezett egy nyugati ótörök nyelvi állapot, ebbe több csuvasos és nem csuvasos típusú nyelvjárás is beletartozott, amelyeket számos nyelvi izoglossza kapcsolt össze. Ennek a nyelvállapotnak a következtében a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavai közül a csuvasos típusúak három kategóriába sorolhatók, s vannak ebből a korszakból nem csuvasos török nyelvből átvett szavaink is. A cikk fontos megállapításai közé tartozik még, hogy az ősmagyar kori török—magyar kapcsolatok idején nagy változások zajlottak a török és a magyar fonémarendszerben, és ezek a változások nem voltak függetlenek egymástól. Úgy gondolom, hogy a történettudománynak nagy szüksége volt erre a megjegyzésre, mert a történelmi kapcsolatok mindig kétirányúak, s a nyelvi kapcsolatok esetében is természetes módon feltételezhetjük, hogy az érintkezés során mindkét oldal változik valamilyen mértékben.

H. TÓTH IMRE a szláv nyelvi hatásokat elemezte. Kutatástörténeti összefoglalásából megtudhatjuk, hogy különböző nézetek születtek a magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok datálását illetően. MUNKÁCSI BERNÁT és PERÉNYI JÓZSEF véleménye szerint a kapcsolatok kezdete az V. századra datálható, míg NÉMETH GYULA és GYÖRFFY GYÖRGY a későbbi érintkezést tartotta valószínűbbnek. Véleményem szerint a történelmi és régészeti adatok egyértelműen az utóbbi feltevés mellett szólnak. H. TÓTH IMRE is úgy véli, hogy a vándorló magyarságot a későbbi lakóhelyén érte óorosz nyelvi hatás. Erre az időszakra minimális óbolgár nyelvi hatást is feltételez. Mindkét nyelvi kapcsolat a honfoglalás után is folytatódott.

Az ősmagyar nyelvet ért hatásokat összefoglaló cikkek közül a legtöbb újdonságot HARMATTA JÁNOSnak az iráni kapcsolatokat elemző munkája tartalmazza. A cikk állításai szerint az ősmagyar korszakban nyelvünkbe óiráni, középíráni és újíráni jövevényszavak is bekerültek. HARMATTA szerint a Kr. e. III. század óta írásbeliséggel rendelkező jüe-csi (yüech-chi) nép újabban megfejtett írásos emlékei lehetővé teszik annak megállapítását, hogy a lótarás terminológiája mind az ugor, mind a török nyelvekben a kelet-iráni nyelvekből (yüech-chi, hsiung-nu) származik. A lótarás mellett a korai ősmagyarba a hitélettel kapcsolatos szavak is bekerültek (*ég, isten, menny, imád*). A középső ősmagyar korból is származtathatók kelet-iráni átvételek (*köles, in, hús, szekér, vászon*), de ekkor a magyarság már valamely alán csoporttal is kapcsolatba került (*bűz, fizet, özvegy, nemez*). A kései ősmagyar nyelv iráni jövevényelemei három különböző forrásból erednek. Az első csoportot az újabb alán jövevényszavak alkotják (*asszony, gazdag, híd*, az átvétel helyszíne a Don-vidék és a Krím-félsziget). A második csoportba a xvarizmi és xvarizmi alán jövevényszavak tartoznak (*egész, idegen, üveg*, az átvétel helyszíne a Volga-vidék és Kazária), míg a harmadik csoportot a perzsa, másként északnyugat-iráni jövevényszavak alkotják (*dob, ing, kard*, ezen szavak a kereskedelmi kapcsolatok során kerültek át a magyarba). Kétségtelenül a legfontosabb a korai ősmagyar kori iráni nyelvi hatás bizonyítása, mivel őstörténetkutatásunk az ugor egység felbomlásában, az ősmagyarság állattenyésztő életmódjának kialakulásában a régészeti adatok alapján már eddig is az iráni hatást tartotta a legjelentősebb tényezőnek. A régészeti

adatok szerint azonban a délnyugat-szibériai andronovói kultúra keretében történt iráni—ősmagyar, iráni—ősugor kapcsolatok inkább a Kr. e. I. évezred első felére datálhatók. Ez a kronológiai keret felveti azt a kérdést, hogy az ősmagyar kort Kr. e. 1000-tól avagy 500-tól számítsuk. (L. HARMATTA előző tanulmányát ugyanebben a kötetben.) Véleményem szerint a leghelyesebben akkor járunk el, ha a Kr. e. I. évezred első felét egészében átmeneti időszaknak tekintjük. HARMATTA JÁNOS összesen mintegy 60 iráni szó ősmagyar kori átvételét feltételezi. A magyar őstörténetkutatásnak kétségtelenül „jól jönne” egy ilyen szókinszréteg, mert történelmi és régészeti oldalról jól ismert az iráni népek szerepe a magyarság őstörténetében. A HARMATTA által javasolt etimológiákat azonban szükséges több oldalról alaposan megvizsgálni. Mindenképpen meg kell várnunk a kritikus hozzászólásokat, és a remélhetőleg kibontakozó tudományos vita eredményeit. Ismertetésemben a már említett kronológiai probléma mellett még arra hívnám fel a figyelmet, hogy nagyon nehéz elképzelni kelet-iráni szavak bekerülését a Kr. e. I. évezred második felében a zürjén (*šīnəd* ’kőégbolt’ < **sāṇe* < kelet-iráni **sangi* ’kőégbolt’), a mordvin (*meḥel* ’mennyország’ < **mińz* < kelet-iráni **minyi* < **menyi*) és a finn (*sää* ’kőégbolt’ < **sāṇe* < kelet-iráni **sangi* ’kőégbolt’) nyelvbe. (Ekkor még a zürjén és a votják nem vált szét egymástól, a finn sem vált ki a balti finn egységből, a permi és a balti finn alapnyelvbe azonban csak egymástól függetlenül kerülhetett volna be az említett kelet-iráni szó.) Ha az etimológiák elfogadhatóak, akkor is szükséges, hogy a nyelvi kapcsolat felállítója a történelmi háttér felvázolásával is alátámassza szövegeit.

A kötetben a következő öt cikk ismét önálló egységet alkot. Ezek a tanulmányok a magyarok elnevezéseivel foglalkoznak: 1. GULYA JÁNOS, A magyarok önelnevezésének eredete (85—97), 2. ELTER ISTVÁN, A magyarok elnevezései az arab forrásokban (99—104), 3. NYITRAI ISTVÁN, A magyarok elnevezései a perzsa forrásokban (105—10), 4. KIRÁLY PÉTER, A magyarok elnevezései a korai európai forrásokban (111—8), 5. HARMATTA JÁNOS, A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban (119—40).

GULYA JÁNOS tanulmányában sorra veszi mindazokat a szavakat, amelyek a *magyar* népnévvel kapcsolatba hozhatók. Alaposan tárgyalja a *magyar* népnév és a *megyer* törzsnév kettősségének problémáját. Úgy véli, hogy sem a magánhangzó-hasonulásból levezetett, sem a hangszimbolika-elméleti magyarázat nem ad kielégítő választ a *magyar*—*megyer* kettősség kialakulására. Véleménye szerint történetileg nem képzelhető el olyan reális szituáció, amelyben a törzsnév és népnév ilyen megkülönböztetése létrejöhetett volna. Ez vitatható állítás — nem cáfolható, s nem is bizonyítható. GULYA hajlik annak elfogadására, hogy a *megyer* alak törökös nyelvi közegben létrejöhetett, ez azonban szerinte újabb történelmi problémákat vet fel. (Magyarok voltak-e a megyerek?) GULYA JÁNOS másik fő problémája, hogy milyen összetétel a *magyar* népnév. Vitathatónak tartja azt a hagyományos elképzelést, hogy népnévünk a *mańca* ’manyszi’ és *irkä* ’ember’ szavak összetételéből állna. Elképzelhetőnek tartja, hogy a *magyar* önelnevezésnek nemcsak az első eleme iráni eredetű, hanem a második is. Avesztai és középperzsa adatok alapján felveti, hogy a magyar népnév eredetileg ’manu(š)-nem’, illetve ’manu(š)-nembéli’ jelentésű szó volt. GULYA ismerteteti azt a véleményt is, amely szerint a *magyar* népnév második eleme egy hajdani rekonstruált finnugor *er* népnév. Ezt a feltevést leginkább arra hivatkozva veti el, hogy a feltételezések szerint az *er* (*är*) nép az Urál európai oldalán élt, ahol akkoriban nem voltak ősmagyarok. Ebből a nézetből az következik, hogy GULYA már eltért a „Magyar őstörténelmi tanulmányok”-ban megfogalmazott nézetétől. Akkor ugyanis még azt írta, hogy az ugor őshazán belül a magyarság elődcsoportjai az Urál mindkét oldalát elfoglalhatták. Véleményem szerint történetileg nagyon reális lenne egy olyan népnév, amely két korábbi népnév egymás mellé rendeléséből alakult volna ki, ezért a *magyar* népnév második elemeként nemcsak a cikkben említett rekonstruált *er* népnév irányába vizsgáloznék tovább, hanem az ugyanebben a cikkben az indogermán ’ember’ jelentésű szavak közül az *aru-* ’szabad’ jelentésű szó (94) irányába is (vö. a votjakok csuvasok által adott

külső nevezése *ar*; Abu-Hámid XII. századi arab utazó szerint a volgai bolgárok egyik adófizető tartományát *Arú*-nak nevezik).

Az ebben a sorban következő tanulmány, ELTER ISTVÁN cikke a magyarok arab elnevezéseiről nem hoz olyan újdonságot, amely a magyar őstörténetet megváltoztatná. Viszonylag újdonságnak számít annak felismerése, hogy a magyarokat egyes arab források *al-madjus* névvel illetik. Ez azonban az arab történetírás belső fejleménye, egy toposz kialakulásának eredménye, nem hordoz új információt elődeinkről.

NYITRAI ISTVÁN cikke a magyarok perzsa elnevezéseit tárgyalja. A középkori perzsa források egyik csoportja egy IX. századi arab szerző — feltehetőleg Dzsajháni — művét használta a magyarokról szóló tudósítások írásakor, összeállításakor. Ebben a perzsa forráscsoportban a magyarok elnevezése *madzsgari* (*maǧǧarī*), illetve *madzsar* (*maǧǧar*). NYITRAI azt próbálja kideríteni, hogy a *magyar* népnév perzsa alakja mennyire állhat közel a szó korabeli magyar hangalakjához. Megállapítja, hogy a magyarokra vonatkozó szövegahagyomány legmegbízhatóbb perzsa nyelvű, s egyben az egész muzulmán irodalomban legbővebb változata Gardizi művében őrződött meg. A Dzsajháni-féle beszámoló — vagy ahogy a szerző azonosításának problémái miatt újabban nevezik: anonim tudósítás — három különböző hírforrásra vezethető vissza. NYITRAI megkockáztatja, hogy a három ősforrás közül a 'C'-vel jelölt harmadik tudósítás talán egy perzsa származású szerzőtől származik. Ez megengedi azt a feltételezést, hogy Gardizinál nem torzult az elsődleges forrásban szereplő alak, ami *madzsgarijja*-nak hangozhatott az arab krónikakompilátorok körében. Az arab írás jellegzetességei, valamint az arab és magyar mássalhangzórendszer eltérései azonban nem teszik lehetővé, hogy ebből az alakból vissza tudjunk következtetni a magyar népnév korabeli hangzására.

KIRÁLY PÉTER tanulmánya a korai nyugat-európai latin forrásokat veszi sorra a magyarok elnevezése után kutatva. Eredményeit már korábban is publikálta (MNy. 1987: 162—80, 314—31). VIII—IX. századi német (bajor, frank, alemann), francia és itáliai évkönyvekben kb. 60 olyan adatra bukkant, amelyek a magyarok külső elnevezését (*Ungarus*, *Hungarius*, *Onger* stb.) tartalmazták. Ezek általában személynevek, s néhol a magyar népnevet viselő személyek foglalkozása (földtulajdonos, fráter, püspök stb.) is szerepel. A német szakirodalom többsége azonban ezeket a személyneveket különböző germán közszavakból vezeti le. Ezen vélemények ellen KIRÁLY PÉTER sikeresen érvel, ugyanakkor azonban nehéz elképzelnünk, hogyan kerültek magyar emberek ilyen számban — már jóval a kalandozások előtt is — nyugat-európai kolostorok feljegyzéseibe.

A könyvnek ezt a részét HARMATTA JÁNOS tanulmánya zárja a görög források magyar vonatkozásairól. Ugyanaz jellemzi, mint az iráni nyelvi kapcsolatokat tárgyaló cikkét: adatgazdagság, sok új etimológia, helyenként nem megalapozott következtetések. Tanulmánya első részében Hérodotosznak a steppei népekre vonatkozó leírását tárgyalja. Megtaláljuk benne az *Ισσηδοί* népnév magyarozatát az Iszety folyó nevéből (a ket nyelvben *set*, *ses* = 'folyó'), és ezért az *Ισσηδοί* nép azonosítását a ketekkel, az *Οαρος* folyónév levezetését az óiráni *varu*- 'széles' szóból, s ennek alapján a folyó azonosítását a Volgával, merthogy az is széles, és a *Θυσσαγεῖται* népnév visszavezetését a Csuszovaja folyó névére (első eleme = fgr. **ćusa*, *ćüsä*, *ćunca*, *čüčä* stb.). A folyó elhelyezkedése alapján a thyssagetákkal az obi-ugorokat azonosítja, majd kizárásos alapon a *Ιυρκαι* népet az ősmagyarokkal. Ezt az azonosítást azzal is alátámasztja, hogy az iyrkai nép lovasvadász lehetett, miként a magyarok, s a szót visszavezeti a rekonstruált obi-ugor **iorkan3*- népnévre, amelynek mai alakjaival a vogulok és az osztjákok a jurákszamojédokat, a zürjéneket és az északi vogulokat jelölik. A hérodotoszi folyó- és népnevek azonosításával immár több évszázada kísérletezik a görög filológia. HARMATTA is beépít elméletébe még a múlt század végéről, TOMASCHEKTŐL származó elemeket (a Csuszovaja folyó és a thyssageták összekapcsolása), és alkot új etimológiákat is. A hérodotoszi adatok többféleképpen, több rendszerbe építve értelmezhetők. A probléma csupán az, hogy ha a rendszer valamely eleméről kiderül, hogy rossz, ha valamely etimológia tévesnek bizonyul, akkor az egész feltevészláncolat összeomolhat.

A következőkben HARMATTA a Ptolamaiosnál olvasható Μασσαριοι népnévét annak analógiájára, hogy a Πασσαλοι alak az óind *Pancāla* népnév görög átírása, az ugorok közös **mańce* népnévére vezeti vissza, és az adatot a magyarokra vonatkoztatja. Megállapítja, hogy a magyarok önelnevezésként ekkor még csak a mai népnév első elemét használták. Úgy véli, hogy a *magyer* népnév megelőzte a hét törzsből álló törzsszövetség létrejöttét, s mivel törzsneveink többsége török eredetű, így a török etnikai kapcsolatok korát is. Látható, hogy HARMATTA jóval bátrabban alkot véleményt a különböző átírásokból következtetve az eredeti alakokra, mint a kutatók többsége, mint például NYITRAI ISTVÁN az imént tárgyalt cikkében, amikor népnevünk perzsa alakjait tárgyalja.

Ezután röviden említve a Επτα γειναι 'hét törzs' elnevezés előfordulását, HARMATTA rátér a *türk*, *ogur* és *szavartoi aszphaloi* népnevek tárgyalására. Elveti azt az etimológiát, amely szerint a Σαβαρτοι ασφαλοι népnév összefügg az onogurok utódaiként az örmény forrásokban felbukkanó *sev-ordi* és a perzsa történetíróknál szereplő *siya-ward*- elnevezéssel (mindkettő jelentése: 'fekete szolga'). Véleménye szerint a *szavárd* népnév első eleme a xvarizmi *s'w*, 'fekete' jelentésű szó, második eleme pedig a szintén xvarizmi *'wrđk* ~ *'wrđyk*, 'csapat, sereg' szó. Úgy véli, hogy a *fekete* jelző az összetételben bizonyára a szövetségi függő viszony kifejezésére szolgált, a keleti magyarokat pedig azért illethették ezzel a névvel, mert továbbra is függő viszonyban maradtak a kazároktól. A függő viszonyt azonban a HARMATTA által elvetett etimológia ('fekete szolga') is jelölheti. Az új etimológia kedvéért nem kellett volna gyökeresen elvetnie az örmény *sev-ordi* és a perzsa *siyā-ward* összetételek idetartozását sem, mivel első tagjuk talán közös eredetű lehet a xvarizmi *s'w* szóval (mind a három jelentése: 'fekete'). Mindenesetre a szerző itt egy érdekes összefüggésre tapintott rá. Magyarázata jól megvilágítja, hogyan függ össze a steppei népek elnevezése mindenkorai politikai helyzetükkel és szövetségi viszonyrendszerükkel. (A fekete szín mint az alávetettség jelzője talán magyarázatot kaphatna a *fekete magyarokra* vonatkozó adatok értelmezésében is. Mindezekre vonatkozóan l. Fehér és fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél. HOMÉ. XXX—XXXI/2. Miskolc, 1993. 115—26.)

A továbbiakban HARMATTA először a bizánci forrásokban a magyarokra vonatkozatható népneveket sorolja fel Τουρκοι, Ουγγροι, Αβαροι, Σκυθαι, Γεται, Γηπαιδες, Δακες, Μυσοι, Παιονες, Παννονιοι, Παννονες), s megállapítja, hogy ezek a IX—XVI. század archaizáló tendenciájának eredményeképpen kerültek a forrásokba. A tanulmány néhány a tudományban bevett vagy esetleg csak feltűnést keltett közkeletű nézet cáfolatával zárul. HARMATTA cáfolja, hogy a Strabon-féle Ουργοι népnév a magyarokra vonatkozna, a Iordanesnél szereplő *Spali* a keleten maradt magyarok *szavartoi aszphaloi* nevének második elemével egyezne, az Ovidius által említett **Meteri* népnév, az 587-es bizánci—perzsa háborúban szerepet játszott Ματζαρων helység, valamint a hun Μουαγερις király neve bármi összefüggésben lenne a magyar népnévvel. Cáfolja azt a nézetet is, amely szerint a kijevi héber nyelvű levél kijevi lenne, s benne a szavárd magyarokat említénék.

A kötet következő két tanulmánya a magyar nyelv története és a magyarság őstörténete szempontjából szintén fontos témaköröket tárgyal. GYÖRFFY GYÖRGY az avarok nyelvéről értekezik (Az avarok nyelve, 141—4), majd HARMATTA JÁNossal együtt a magyar rovásírást tárgyalja (Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében, 145—62). — Az avarok nyelvéről már korábban több kiemelkedő magyar kutató — GOMBOCZ ZOLTÁN, LIGETI LAJOS — véleményt nyilvánított. A probléma nehézsége abban mutatkozik, hogy az avaroktól főleg személynevek maradtak fenn, márpedig azok (bizonyíték erre a honfoglaló és államalapító magyarságnál felbukkanó személynevek sokfélesége) bizonyos nemzetköziséggel bírtak már a régiségben is, és ezáltal kevésbé alkalmasak arra, hogy az adott nyelv jellegét, rokonságát reprezentálják. LIGETI LAJOS 1986-ban a Magyar Nyelvben megjelent tanulmányában nem is foglalt állást; úgy vélte, hogy az avar személynevek között egyaránt találhatók csuvasos, illetve köztörök jellegűek is. (LIGETINEK ez a tanulmánya nem szerepel GYÖRFFY jelen cikkének bibliográfiájában.) GYÖRFFY GYÖRGY ezúttal

egyértelműen mellett foglalt állást, hogy a későavar népesség nyelve az onogundur-bolgárokéhoz hasonlított. Legfőbb érve, hogy Piligrim passai püspök 973-ban készített hamis oklevelében szerepel egy feltehetőleg IX. századi okleveles hagyományra visszamenő *Ougutur* helynév, amelyben ő a köztörök *bagatur* szó bolgáros alakját ismeri fel. Feltételez egy köztörök *b > bolgár*—török *w* szó eleji hangváltozást, melynek alátámasztására magyar helyneveket és krónikákban szereplő személyneveket sorol fel (*Boyta > Vajta*, *Bota > Vata* stb.). Feltételezését tehát egyetlen, általa avarnak tartott szó megfejtésére alapozza.

A magyar rovásírás tanulmányozásának jelentősége az utóbbi időben rendkívüli módon megnőtt, mivel napjainkban a régészeti feltárásokon sorra kerülnek elő az avar, illetve honfoglalás kori, rovásírással jelekkel bekarcolt tárgyak. GYÖRFFY GYÖRGY és HARMATTA JÁNOS tanulmánya általános írástörténeti bevezetővel kezdődik, majd áttér a rovásírások történetére és osztályozására. A cikk megállapítja, hogy a honfoglaló magyarok ismerték a keleti türk, a belőle kifejlődő magyar és a kelet-európai rovásírást is. Az utóbbi években előkerült avar és honfoglalás kori rovásfeliratokat RÓNA-TAS ANDRÁS, VÉKONY GÁBOR és HARMATTA JÁNOS kísérelte meg értelmezni. Nézeteik különbözősége leginkább a Szarvason talált avar kori felirat megfejtésében mutatkozik: RÓNA-TAS szerint az török, VÉKONY szerint magyar, míg HARMATTA szerint részben magyar, részben török nyelvű. A tudomány talán előrébb léphetne, ha alapos magyar nyelvtörténeti elemzés alá vetné a rovásjelekből kiolvasni vélt magyar szövegeket. A bezdédi honfoglalás kori tarsolylemez rovásfeliratát ebben a tanulmányukban GYÖRFFY és HARMATTA török nyelvből fejtik meg és olvassák imádságként („Könyörülj, nyújts, Uram, Reményt!”). A szerzők feltételezik, hogy a honfoglalók kevert türk—magyar etnikumúak voltak. — A szarvasi tűtartó rovásjeleinek magyar nyelven való megfejtése másként nem értelmezhető, minthogy kimondatlanul ugyan, de a magyar őstörténet egyes kiemelkedő kutatói elfogadták a kettős honfoglalás elméletét. Ez a nézet egyébként megfogalmazódik GYÖRFFY GYÖRGYnek a kötet elé írt bevezetőjében, melyre a bevezető ismertetésekor azért nem tértem ki, hogy most együtt említhessem meg az ebben a cikkben foglaltakkal. Tehát a bevezetőben ez olvasható: „Az itt közreadottak a szakmában legjáratosabb nyelvészek véleményét tükrözik. Ha arra nem is tudnak választ adni, hogy több tízezer éve hogyan alakultak Eurázsia nyugati felének, benne az előmagyaroknak a nyelvi viszonyai, arra ismereteink elegendőek, hogy kimondjuk: *a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében magyar nyelven beszélő népesség* nem hagyott maga után biztosan megfejtethető írásos emléket, annak ellenére sem, hogy *a népvándorlások során az Európa és Ázsia határvidékén élő magyarok elődeinek kisebb csoportjai ide is elsodródtak.*” (7—8.)

A következő lapokon egy irányt mutató, alapvető jelentőségű tanulmány olvasható a kötetben: BENKŐ LORÁND a honfoglaló magyarság nyelvi viszonyairól értekezik (163—76). A cikknek a könyv elején lenne az igazi helye, RÉDEI KÁROLY finnugor összefoglalása után. BENKŐ LORÁND legfőbb megállapításai szerint a magyar nyelv már a honfoglalás idején kétezer éves múlttal tekintett vissza, a magyarság hosszú őstörténete folyamán sohasem juthatott nyelvi katasztrófába, a magyar népi tömegekre sohasem volt jellemző a magyar—török kétnyelvűség, és a honfoglaló magyarság nyelvének Kárpát-medencei nyelvi szubsztrátuma csak valamilyen szláv nyelv lehetett. Mindezek a határozott megállapítások rendkívüli módon korlátozzák a történészek, a turkológusok és az iranisták játékterét, akik a maguk történeti és nyelvi adatai alapján magyar—iráni, magyar—török nyelvi és kulturális kapcsolatokról beszélnek, és majd tíz török nyelvű etnikai csoportról feltételezik, hogy szerepet játszott a magyarság etnogenezisében. Az első pillantásra talán ellentmondó nézetek között azonban minden bizonnyal létrehozható az egység, de a kutatásnak több figyelmet kell fordítania annak vizsgálatára, hogy a magyarságot ért számtalan nyelvi és kulturális hatás hogyan tudott oly zökkenőmentesen a magyarság sajátjává válni. A vizsgálatot nemcsak a honfoglalásig terjedő periódusban kell folytatni, érdemes azt kiterjeszteni napjainkig is, mert a magyarság rendkívüli integráló ereje egészen a legutóbbi időkig (s nem csak a magyar állam területén!) megfigyelhető.

A kötetben ezután KISS LAJOS három tanulmánya képez önálló egységet (1. Korai magyar helységnévtípusok, 177—85; 2. Pannónia helyneveinek kontinuitása, 187—97; 3. Erdély vízneveinek rétegződése, 200—10).

Első tanulmányában KISS LAJOS jelentéstani és szerkezeti szempontból csoportosítja korai helyneveinket. Példákat hoz a pusztá személynévből, a törzsnévből, a népnévből, foglalkozásnévből, a templom titulusából, a határvédelemre utaló elnevezésből, a folyó- és állóvizek, térszinformák nevéből és a hetipiac napjának nevéből alakult helynevekre. Másik csoportosítása szerint az *-i*, az *-s*, a *-d* és *-gy* (a *-d* változata) képzős helyneveket, valamint a *-falu*, *-falva*, *-földe*, *-háza*, *-hely*, *-laka*, *-soka*, *-telke*, *-ülése* utótagú helyneveket sorolja fel. A törzsnévi helyneves településekről azt a szakirodalomban elfogadott, de rendkívül erőltetett véleményt ismétli meg, hogy azok olyan vidékeken találhatók, melyek nem voltak a nevezett törzsek eredeti szállásmagvai, mert csak ekkor érvényesülhetett a törzsnév megkülönböztető szerepe. E nézet mögött az a hagyományos elképzelés rejlik, amely a törzseket az élet mindennapjait átszövő társadalmi-adminisztratív egységekként képzei el, s úgy véli, hogy minden törzs saját települési tömbbel rendelkezett. A törzsek azonban elsősorban a steppei hadrend egységei voltak — erről szól ugyanebben a kötetben BERTA ÁRPÁD rövidesen tárgyalandó tanulmánya —, és a törzsnévi helynevek felfoghatók úgy, mint foglalkozásra utaló helynevek: pl. a *gyarmat* elemű névvel jelölt helységek azon katonai szolgálatra kötelezett emberek lakóhelyei voltak, akik hadba vonuláskor a *gyarmat* törzs kötelékében harcoltak (l. Hadakozó nemes elődeinkről. Hadszervezet és társadalmi szervezet kapcsolatai a vezérek korában. Altum Castrum IV. Visegrád, 1995. 151—5).

A pannóniai helynevek után KISS LAJOS Erdély vízneveit tárgyalja. Csoportosítása alapján megfigyelhető, hogy szláv eredetű víznevekből jóval több van, mint török eredetűekből, s a töröknek vélt helynevek is inkább köztörök, mint bolgár-török megnevezésekkel bírnak. Ez azt jelenti, hogy a történészek által a IX—X. századi Erdélyben feltételezett bolgár államalakulat népességét valószínűleg szláv vagy elszlávosodott bolgár elemek alkották.

A kötet utolsó részét a magyar törzsneveket, korai személy- és méltóságneveket tárgyaló tanulmányok alkotják. BERTA ÁRPÁD a magyar törzsnevek eredetéről alkotott véleményét már több ízben publikálta. Jelen cikkében (211—9) etimológiáit most egy újjal egészítette ki, a *magyar*—*Megyer* népnév—törzsnév kettőst próbálja meg török eredetire visszavezetni. Ezzel teljessé válik rendszere, amelyben a törzsneveket kivétel nélkül török eredetűeknek tartja, és a honfoglalók hadrendjét jelző elnevezésekként értelmezi. Elképzelhető olyan társadalmi-politikai szituáció, amely azt eredményezte, hogy az egész törzsi szisztémát már készen vették át a magyarok. Elképzelhető, hogy BERTA ÁRPÁD etimológiái helyesek. Azonban mindenképpen csak alternatív lehetőségként kapnak szerepet a tudományban, mivel a törzsnevek több más etimológiája is hangtanilag elfogadható. (Ráadásul mint alternatíva sem lesz egyenrangú a többi megnevezéssel, amelyek élvezik azt az előnyt, hogy már korábban bekerültek a tudományos közgondolkodásba.)

BERTA ÁRPÁD cikke után GYÖRFFY GYÖRGY tanulmánya olvasható (A magyar törzsnevek és törzsi helynevek, 221—34), amely összegzi a törzsnevek kutatástörténetét és a hagyományos nézeteket (némileg kiegészítve), majd mintegy „helyreteszi” BERTA ÁRPÁD véleményét. GYÖRFFY nézetei szerint a türkök a VI. században az általuk megszervezett magyar törzseket az élükre állított vezető nevével jelölték, tehát a törzsnevek mögött személy-, tiszteleti-, illetve méltóságnév rejlik. Konceptiója szerint új magyarázatát adja a *Nyék* törzsnévnek, a török nyelvekbe is átment perzsa *Nēk* ~ *Nik* 'good, beautiful' szóból levezetve azt. GYÖRFFY nézeteiben újdonság annak felismerése, hogy a Kárpát-medencébe érkező magyarok nem törzsi tömbökben települtek le, a honfoglalással szétestek a törzsi egységek (l. erről fentebb a KISS LAJOS tanulmányának tárgyalásakor írottakat).

FEHÉRTÓI KATALIN a legrégebb magyar személynévek eredetéről értekezett (235—46). Tanulmányában sorra veszi a törzsfők, vezérek és a törzsek nevét. Szinte mindegyik, a tudományban elfogadott etimológiáról megállapítja, hogy támadható, s idézi az ellenvéleményeket, amelyek

nem kevésbé híres tudósoktól származnak. Foglalkozik a XII—XIII. századi szolgáló népek névhasználatával is, és megállapítja, hogy ezen nevekből nem következik egyértelműen a honfoglalás és kora Árpád-kori népesség magyar volta.

FEHÉRTÓI KATALIN áttekintéséből jól látható, hogy a nagy összefoglalásokban megfogalmazott, kikristályosodott általános vélemények mögött mennyi ellentmondás van, ugyanakkor az elvetélt elméletekben is mennyi ragyogó ötlet rejlik. Az eredményeket megkérdőjelező nézetei ellensúlyozására illesztette tanulmánya után a maga véleményét a főszerkesztő GYÖRFFY GYÖRGY (Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez, 247—54). GYÖRFFY szemére veti FEHÉRTÓI KATALINNAK, hogy a történelmi körülményeket figyelmen kívül hagyva szigorúan csak nyelvészeti szempontok szerint alakítja ki véleményét, nem figyel arra, hogy mennyi torzulás érheti idegennyelvi közegben, idegen írás szerinti átírása vagy akárcsak egyszerű leírása során a neveket. Ezután a magyar méltóságnevek tárgyában fejti ki véleményét, bemutatván etimológiáit és helynévmagyarázatait. Véleményem szerint azonban FEHÉRTÓI nem követett el olyan nagy bűnt, amelyet GYÖRFFY a fejére olvas („Névtani tanulságunk: szótárazással és adott időben érvényesnek tartott nyelvészeti szabályokkal sok minden megmagyarázható, de a történelmi körülmények figyelembevételével [? talán figyelmen kívül hagyásával?, K. L.] az eredmény kétséges marad.”), egyszerűen csak megmaradt a maga tudományán belül, hogy aztán levonva a következtetéseket, elgondolkozzon a szintézis lehetőségén.

A kötet ismertetésének végére érve összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy egy jelentős sorozat jelentős kötetét olvashattuk és értékelhettük. Az 1994-ben tartott konferencián valóban a szakma legkiemelkedőbb képviselői szólaltak meg, tartottak előadást. Az előadások kötetbe szerkesztése azonban azt is megmutatja, hogy egy ilyen konferencián milyen kevésről lehet csak beszélni, egy könyv mennyire kevés az összes témakör és probléma jelzésére. Talán több rövidebb korreferátum megtartásával vagy kiegészítő cikk utólagos beillesztésével jobban lehetett volna érzékeltetni a nézetek sokszínűségét. Igaz, az már egy másik szerkesztői koncepciót jelezne. A kötetet rövidítésjegyzék és névmutató egészíti ki.

KLIMA LÁSZLÓ